

Jacint Jordana

ELS DILEMES ECONÒMICS DEL VALLÈS ORIENTAL

24

Aquest article es centra en l'anàlisi de l'evolució recent de l'economia a la comarca del Vallès Oriental, amb la finalitat de poder discutir quins són els condicionants més importants que afecten el futur econòmic de la comarca. Encara que s'esmenten aspectes referents a la major part dels sectors econòmics, es posa una èmfasi especial en la indústria, perquè aquest sector ha estat l'eix del desenvolupament comarcal en els darrers decennis. Prendre el Vallès Oriental com a marc d'anàlisi no és senzill perquè, d'una banda, la comarca com a conjunt està intensament immersa en la dinàmica econòmica i social que genera la metròpoli barcelonina, i d'altra banda, diverses parts de la comarca mostren situacions molt distintes econòmicament i socialment, ja que l'expansió metropolitana ha produït conseqüències molt diverses a diferents indrets. No obstant això, les divisions administratives actuals fan de la comarca una entitat pròpia i, a més, els seus límits tenen el suport d'una ja llarga tradició.

Tot i que en els darrers anys diverses zones de Catalunya han mostrat una dinàmica de creixement més intensa que l'existent a la regió primera⁽¹⁾, no es pot oblidar que el potencial de creixement existent dins l'aglomeració barcelonina és enorme, i que aquest s'està estenent pels territoris que té més propers. Al llarg dels anys vuitanta diverses parts del Vallès Oriental han anat vivint intensament aquest procés d'incorporació social a la regió metropolitana, que encara no s'ha completat del tot. Els canvis socials i econòmics que comporta aquest procés no són fàcils d'observar, ja que estan incorporats dins els processos de canvi global de la nostra societat. Per aquest motiu, pot ser interessant de reflexionar sobre les transformacions que està vivint la nostra comarca, aportant un certa perspectiva de la nostra història econòmica recent i discutint alguns indicadors socio-econòmics actuals, per tal de poder apuntar quins són els principals eixos de conflicte que pot generar el creixement futur.

I. EL PROCÉS DE DESENVOLUPAMENT ECONÒMIC DE LA COMARCA DES DELS ANYS SEIXANTA

Malgrat no analitzar l'evolució de l'economia comarcal al llarg dels segles dinou i vint, per entendre l'origen de la situació actual és necessari exposar les transformacions econòmiques sofertes pel Vallès Oriental des dels inicis dels anys seixanta. Deixant al marge la situació actual de recessió econòmica, es poden distingir tres etapes en l'evolució econòmica des dels anys seixanta: el període de desenvolupament dels anys 1965-1975, els anys de forta incidència de la crisi (1976-1984) i l'etapa de represa, aproximadament des de 1985 fins a 1992. El tret més destacat al llarg de les tres etapes és que, ja des de finals dels anys seixanta, el sector industrial es va convertir en el protagonista, gairebé hegemònic, del creixement comarcal, mentre els altres sectors restaven en posicions secundàries, sense assolir les potencialitats que havien presentat en els anys anteriors. Tant sols en els darrers anys alguns subsectors dels serveis han experimentat una forta dinàmica expansiva, vinculada a les noves formes en què el creixement comarcal s'insereix en el creixement metropolità.

1. 1. Una distribució poblacional concentrada territorialment

Al llarg del segle XX, la població del Vallès Oriental ha anat augmentant progressivament el seu pes relatiu sobre el conjunt del Principat, fins a assolir l'any 1991 el 4,33% del total, fet que la converteix en la cinquena comarca més habitada de Catalunya. Durant la segona meitat del segle, el creixement més fort es va produir especialment durant els anys 1965-1975, per raó de l'arribada d'elevats contingents d'immigrants en aquest període, que coincidien amb l'intens desenvolupament industrial d'aquells anys. Territorialment el creixement es va concentrar a la part sud de la comarca, especialment a Mollet, Granollers i les poblacions dels seus respectius entorns. L'any 1981, Granollers, juntament amb Canovelles, i Mollet, juntament amb la Llagosta, Montornès i Montmeló representaven el 57,1% de la població comarcal. Durant els anys vuitanta el creixement

[1] En parlar de regió primera, es fa referència al conjunt de les comarques Barcelonès, Maresme, Baix Llobregat, Vallès Oriental, Vallès Occidental. Per Regió metropolitana s'entén la suma de les comarques esmentades, més les comarques del Garraó i l'Alt Penedès

Perspectiva de Granollers a principis dels anys setanta. Foto: Arxiu fotogràfic Municipal Josep Móra de Granollers

s'ha alentit, malgrat que en termes comparatius quant a altres comarques catalanes, ha estat força important (Homs, 1992). El creixement dels darrers anys no ha estat provocat directament per les noves activitats econòmiques, sinó que en la seva major part ha estat fruit de la redistribució del poblament dins la regió metropolitana, que ha produït transvasaments de les zones més denses a altres menys densificades. En tot cas, aquest nou creixement sí que pot induir o potenciar noves activitats econòmiques, especialment en el camp dels serveis, en crear una nova demanda. A més, la distribució territorial del nou poblament es distinta i es concentra menys al sud de la comarca, i impulsa el creixement de municipis petits i mitjans de tota la comarca ⁽²⁾. Així, per exemple, el pes en la població comarcal dels municipis esmentats anteriorment s'ha reduït l'any 1991 fins al 53,9%.

Passant a analitzar la relació de la població resident envers l'activitat econòmica, cal destacar que entre els anys 1975 i 1986 l'augment de la població activa comarcal va ser considerable, a causa de l'entrada de noves generacions força nombroses al mercat de treball. Però la major part d'aquest augment es va convertir en atur. L'augment del nombre d'ocupats fou força lleu. En canvi, entre els anys 1986 i 1991 la tendència canvià. Així, mentre que el nombre d'aturats sols augmentà lleugerament —sense reduir-se— i les noves incorporacions de població activa jove van ésser igualment nombroses, a la comarca es van crear en aquests anys gairebé 30.000 llocs de treball nous, cosa que va permetre reduir força la xifra dels que buscaven feina per primera vegada, i alhora, incorporar les noves generacions al món del treball (taula 1). Més endavant es comenten les característiques d'aquest creixement econòmic a la comarca, i els efectes de la mobilitat sobre la població resident. També caldria afegir per matisar aquest creixement el recent canvi de tendència econòmica, que ha comportat un fort augment de la taxa d'atur comarcal al llarg del darrer any.

És interessant de comentar la distribució dels actius per sexe: la taxa d'activitat dels homes dobla gairebé la de les dones i, en canvi, la taxa d'atur de les dones és molt superior a la dels homes, mentre que al mateix temps disminueix el nombre de mestresses de casa, pel que fa a l'any 1986. La incorporació de les dones al mercat de treball es una tendència creixent que s'ha manifestat a tot el país al llarg dels anys vuitanta, fruit de diversos canvis socials, i només es veu frenada per la manca d'oportunitats de treball. La situació al Vallès Oriental és

(2) Entre els anys 1986 i 1991 han experimentat creixements de població superiors al 30% els municipis següents: L'Ametlla del Vallès, Bigues i Riells, Cànoves, Ullà d'Amunt, Ullà de Vall, Sant Pere de Vilatorrada i Vallromanes

TAULA 1. POBLACIÓ ACTIVA I INACTIVA. VALLÈS ORIENTAL, 1975, 1986, 1991

	1975		1975:1986			1986:1991		
	1975	%	100	1986	%	100	1991	%
TOTAL ACTIUS	72.733	39,4	126	91.698	39,9	128	117.551	44,8
- Servei militar	1.191	0,6	128	1.528	0,7	99	1.517	0,6
- Ocupats	69.911	37,9	105	73.253	31,8	140	102.463	39,0
- Atur i busca feina	1.632	0,9	652	10.636	4,6	115	12.251	4,7
- Busca la feina	7.809	3,4	36	2.837	1,1			
TOTAL INACTIUS	111.807	60,6	122	136.831	59,5	105	143.445	54,6
- Jubilats	12.267	6,6	204	24.967	10,9	136	33.953	12,9
- Rendistes	115	0,1	171	197	0,1			
- Estudiants	57.075	30,9	100	57.045	24,8	108	61.421	23,4
- Mestresses de casa	41.199	22,3	96	39.583	17,2	93	36.817	14,0
- Altres (*)	1.150	0,6		15.039	6,5	75	11.254	4,3
TOTAL POBLACIÓ	184.540	100	125	230.057	100	114	262.513	100

Font: Padrans Municipals d'Habitants de Catalunya, diversos anys

(*) L'any 1975 l'epígraf «Altres» no inclou els menors en edat no escolar els quals es troben a «Estudiants»

força similar a la mitjana d'activitat femenina existent a Catalunya. Només destaca al Vallès Oriental un nombre més elevat de dones dedicades a les activitats de la indústria. En tot cas, això és un indicatiu que, tot i reduir-se en els propers anys el volum de les noves generacions joves, resten encara uns contingents molt elevats de persones en disposició de treballar, si les ofertes de treball s'ajusten a les seves necessitats (com poden ser una disposició limitada a la mobilitat).

1. 2. El sector agrari, un sector condicionat per l'activitat industrial

Tot i que la situació actual del sector agrari a la comarca no es discuteix en aquest article, assenyalar alguns dels seus trets històrics és interessant per conèixer les peculiaritats del desenvolupament econòmic dels darrers decennis. Així, cal recordar que el Vallès Oriental ha estat fins al principi del segle XX una comarca basada gairebé exclusivament en l'economia agrària. Fins i tot en els primers anys de la dècada dels seixanta el sector agrari encara disposava d'unes fortes potencialitats de creixement. Aquest foren els anys de la conversió de la ramaderia en l'activitat principal de la major part de les explotacions agràries, aprofitant l'augment de la demanda de productes càrnics i la tecnificació creixent del sector.

En aquest context, hi havia expectatives de desenvolupar a la comarca un sector «agroindustrial», a partir de les iniciatives locals, combinant la producció i la transformació dels productes ramaders, per acabar conformant un teixit productiu juntament amb la indústria alimentària (CESPB, 1960). Però aquesta opció de desenvolupament no va reeixir. El sector agrari no va poder consolidar un «entramat» productiu propi, que centrés a la comarca les seves activitats i generés efectes difusors per al conjunt de l'economia comarcal. Les activitats agràries tendiren a vincular-se, en formes diferents, amb àmbits externs, especialment el mercat metropolità de Barcelona, i aparegueren moltes dependències externes i poques vinculacions amb la resta dels sectors econòmics de la comarca ⁽³⁾. Aquest «fracàs» relatiu va ser degut, d'una banda, a la pressió de les demandes de sòl industrial i les possibilitats especulatives que començava a oferir l'expansió de l'àrea

[3] Entre les excepcions, cal destacar el subsector de la producció de llei, que es vincula més amb l'explotació agrícola del territori i que s'ha desenvolupat a través de l'associacionisme i la cooperació entre explotacions mitjanes (Abel / Jordana, 1987).

metropolitana de Barcelona i, d'altra banda, a l'excessiva proximitat amb el mercat de Barcelona, que impedia la centralització a la comarca d'activitats complementaries que asseguressin l'estabilitat del sector.

Així, encara que el sector agrari gaudeix actualment d'un cert pes dins el conjunt econòmic comarcal (Abel /Jordana, 1987), des dels anys setanta la seva evolució s'ha mantingut al marge de la dinàmica del creixement comarcal, desapareixent o convertint-se en marginals alguns del seus subsectors. Actualment, l'activitat de major rellevància és la ramaderia intensiva, fins al punt que condiciona fortament l'ús de l'agricultura: més de dos terços de la superfície conreada de la comarca es dedica als productes farratgers en general. En aquest context, el que és important de destacar és que des de la desaparició d'aquesta opció de desenvolupament productiu, l'evolució econòmica de la comarca ja s'ha vist immersa en una dinàmica econòmica més gran, en gran part aliena a la capacitat d'intervenció comarcal: l'expansió metropolitana de Barcelona, amb totes les complexitats que provoquen els equilibris entre la localització industrial i la residencial, entre la distribució dels serveis comuns i el disseny dels eixos de transport i comunicacions. Possiblement era inevitable aquesta immersió, atès el model de creixement econòmic del país. En tot cas, una altra qüestió seria preguntar-se quina era la capacitat de la comarca per intervenir en la construcció metropolitana.

27

La regressió de les activitats agràries ha estat una constant enfront de l'expansió industrial. Foto: Pere Cornellos

1. 3. El sector industrial: davallada del tèxtil i expansió multisectorial

Cal veure, doncs, com es va produir l'expansió del sector industrial al Vallès Oriental des dels anys seixanta. Combinant-se elements endògens i exògens en un primer moment, al llarg dels anys vuitanta han acabat predominant els darrers, un cop bona part del territori comarcal ja s'ha integrat plenament a la dinàmica econòmica de la regió metropolitana de Barcelona. Les formes amb què es produeix aquest creixement, especialment intens en els primers anys setanta, són bàsicament derivades d'una inserció accelerada en el teixit industrial de la regió metropolitana de Barcelona, atesa l'existència d'espais en bones condicions, i d'una situació privilegiada quant als eixos de comunicacions dins l'espai català, en un moment de forta expansió d'aquest conjunt.

Fins al principi dels anys seixanta, predominava a la comarca la indústria tèxtil, concentrada a Granollers i Mollet, amb algunes fàbriques escampades per altres municipis. Es tractava d'un fenomen d'especialització industrial, centrat en una línia de producció concreta (els teixits) que tenia associat al seu desenvolupament altres sectors, sobretot els tallers metal·lúrgics, i algunes activitats de la fusta i la construcció, que solucionaven les necessitats del seu aparell productiu, especialment la reparació i la construcció de la maquinària tèxtil, i també els materials auxiliars. Junt al predomini del tèxtil, altres sectors industrials, en proporcions reduïdes,

també eren presents a la comarca. A la zona de Sant Celoni, existia una petita concentració d'indústries químiques des dels anys quaranta. Algunes fàbriques de pells adobades i de material elèctric acabaven de completar el panorama. A part, subsistien en alguns sectors les petites produccions encaminades al consum local o comarcal, poc tecnificades, i que anirien desapareixen al llarg dels anys següents enfront de l'expansió dels mercats nacional i metropolità.

A partir dels anys seixanta, el sector tèxtil entrà progressivament en crisi (en bona part motivada per la seva escassa renovació tecnològica), i es reduí de forma creixent el nombre d'empreses i treballadors d'aquest sector presents a la comarca. Al mateix temps, en aquests anys, es produïa un fenomen molt important, i que caldria estudiar amb més detall. Es tracta de l'aparició d'una creixent diversificació industrial, en què es destaquen dos sectors, el químic i els transformats metàl·lics, però en què també hi tenen una presència important sectors com l'alimentació, els mobles i el cuir, entre d'altres. Com a resultat, es produeix una profunda transformació de l'estructura productiva comarcal, acompanyada d'un fortíssim augment de la seva població, i apareix una preeminència molt destacada del sector industrial per sobre de la resta de sectors. Es poden apuntar diversos factors, alguns interns i altres externs a la comarca, que contribuïren al desenvolupament de la transformació esmentada.

28

L'oferta de sòl industrial ha estat una de les bases de l'expansió econòmica de la comarca des dels anys setanta. Foto: Pere Cornellas

En primer lloc, la proximitat a Barcelona i l'existència de sòl industrial abundant, incentivaren la instal·lació d'indústries foranes a la comarca —especialment a la zona sud—, tant indústries de nova creació que buscaven una localització dins l'entorn metropolità de Barcelona, com d'empreses ja existents que es traslladaven des de les zones més congestionades de Barcelona, a causa de la necessitat d'ampliar les instal·lacions, reduir les despeses salarials o bé limitar la conflictivitat laboral.

En segon lloc, la crisi del tèxtil, en un període d'expansió de l'activitat econòmica en general, possibilitava una oferta de mà d'obra que ja tenia una tradició de treball industrial, amb els seus hàbits corresponents i alguna qualificació. Paral·lelament, els sectors auxiliars del tèxtil, sobretot el metall, es transformaven i, si les empreses no subsistien com a tals, es generava un incipient teixit de petites empreses, a partir de múltiples iniciatives de treballadors qualificats provinents d'aquests sectors o del tèxtil mateix, que fàcilment es vinculava —de forma diversa— amb les noves empreses que s'instal·laven a la comarca.

En tercer lloc, algunes branques productives (com la fabricació de mobles) i algunes empreses d'origen local (química, pells, transports,...) ja existents amb anterioritat a la comarca, encara que de petites dimensions, aconseguiren sobreviure i iniciar una dinàmica expansiva en aquests anys, al ritme de l'evolució econòmica general del país. Alhora, aquestes empreses, en major mesura que les que provenien de fora de la comarca, van promoure, per les seves necessitats de subcontractació o de proveïment, l'aparició d'empreses dependents en el seu entorn.

En darrer lloc, es desenvoluparen a la comarca un conjunt d'activitats que afavoriren aquest procés d'intensa expansió industrial. De forma interessada i força oportunista, des de diversos sectors amb interessos propis a la comarca s'afavorí aquesta dinàmica expansiva, es fomentà la promoció de sòl industrial arbitràriament i gairebé sense infraestructures, al mateix temps que creixia l'especulació urbanística i arribaven elevats contingents d'emigrats. Tot i així, es va crear una precària estructura de serveis a les empreses, que anys posteriors serviria de base per a un desenvolupament més sostingut d'aquest sector.

Com a balanç, es pot assenyalar que al final dels anys setanta uns pocs sectors s'havien desenvolupat autònomament i constituït un teixit de petites empreses amb economies externes d'aglomeració, com el cas de la fusta i la construcció (o amb menor intensitat el cuir), aprofitant els efectes de la inserció dins el mercat metropolità com, per exemple, la demanda que generava. En altres sectors les empreses d'origen local gairebé havien desaparegut (com l'alimentació i les begudes), mentre que algunes empreses locals s'havien consolidat, preniën una forta volada, esteniën la producció per tot el mercat nacional (detergents, construcció de motocicletes, entre les més destacades) i mantenien relacions d'igualtat amb empreses de dimensions i mercats similars instal·lades de nou a la comarca. A la resta de sectors s'havien desenvolupat especialment les relacions de subcontractació (el cas del químic i els plàstics, o alguns subsectors del metall) o de serveis i de reparacions vinculades amb les empreses de majors dimensions instal·lades.

Durant la crisi econòmica de final dels setanta i inici dels vuitanta, aquesta estructura industrial no es va transformar gaire. Es van produir fallides d'empreses, però potser en menor intensitat que a altres zones, a causa de la major joventut de la majoria d'empreses. Es va reduir el nombre de petites empreses i augmentà la dimensió mitjana del conjunt, amb l'única excepció del sector tèxtil. Les empreses i els sectors més dependents de llargues cadenes d'inputs (com els mobles, o alguns subsectors del metall —per exemple, construcció de maquinària—), o les més vinculades amb l'evolució del cicle econòmic (com la construcció) són les que van patir més els efectes de la crisi. En canvi, les empreses que tenien uns mercats més consolidats, o les que tenien uns processos de producció més ajustats a les seves dimensions i amb menors rigideses, amb capacitat per especialitzar-se selectivament segons els canvis de la demanda, són les que van afrontar millor la crisi (com la química o la fabricació de productes metàl·lics i material de transport, entre d'altres). En aquest sentit, es pot apreciar lleugerament una major resistència a la crisi de l'empreses locals, tot i no tenir unes millors condicions productives o de gestió que les empreses vingudes de fora.

II. LA DINÀMICA ECONÒMICA RECENT: INCENTIVS LOCALITZACIONALS I CANVI PRODUCTIU

Malauradament, a l'hora d'elaborar aquest treball (setembre 1993) encara no són disponibles les dades censals de l'any 1991 referides als diversos aspectes de l'activitat econòmica. En ser aquestes les dades més interessants per a l'anàlisi detallada d'àmbits territorials reduïts, en aquesta part del treball resten alguns buits significatius. No obstant això, mitjançant altres dades —menys directes, però també significatives— s'intenta oferir una perspectiva sobre els canvis econòmics recents més destacats.

2. 1. La creació de nous llocs de treball durant els anys de recuperació econòmica

Va ser durant l'època d'expansió econòmica de la segona meitat dels anys vuitanta, coincidint amb l'entrada a la Comunitat Europea, quan es van produir els canvis econòmics més destacats des dels anys setanta. Per un costat, força empreses d'origen local de dimensions mitjanes o grans que havien sobreviscut a la crisi van experimentar greus dificultats per aprofitar-se de la fase expansiva del cicle econòmic —per problemes d'inversió, de gestió o d'internacionalització dels mercats— i una bona part varen passar a mans de capital estranger; mentre que al mateix temps sorgia una explosió de petites empreses —sovint microempreses— a molts sectors productius. D'altra banda, la dinàmica d'ocupació de nou sòl industrial a la comarca va retornar amb força, afavorida per la competitivitat entre municipis per incentivar la localització. Així, fou especialment als municipis millor localitzats en els eixos de comunicacions on més va augmentar la implantació industrial; però aquesta implantació industrial no va generar directament molts llocs de treball nous⁽⁴⁾.

(4) En aquest sentit, cal destacar que la nova localització industrial després de crisi, ha «consumit» gairebé el triple d'espai per lloc de treball que la localització que es féu abans de la crisi econòmica que s'inicià al final dels anys setanta (Clusa, 1992)

**TAULA 2. POBLACIÓ OCUPADA PER GRANS SECTORS ECONÒMICS.
Assalariats. VALLÈS ORIENTAL, 1986-1988, 1991**

	Indústria	Construcció	Serveis	Total
1986	40.834	5.929	30.871	77.634
% Catalunya	6,5	5,0	3,1	4,5
1987	44.412	7.488	33.965	85.865
% Catalunya	6,7	5,2	3,2	4,6
1988	45.929	8.486	42.089	96.504
% Catalunya	6,9	5,3	3,8	5,0
1991	40.837	5.817	25.094	71.748
% Catalunya	6,2	3,5	2,6	4,1
% Regió I	8,5	5,4	3,7	5,5

Per als anys 1986-1988: Institut d'Estadística de Catalunya -IEC- (1991), *Economies comarcals 1986-1988*

Població ocupada. Avanç de resultats, Barcelona (1986: dades censals, 1987-1988: estimació a partir de l'evolució del registre de treballadors afiliats al règim general de la Seguretat Social)

Per al 1991: IEC (1993), *Anuari Estadístic de Catalunya 1992*, Barcelona (treballadors afiliats al règim general de la Seguretat Social)

Nota: aquestes dades fan referència a la població ocupada interior, o sia la població que realment treballa a territori, que no coincideix amb la població ocupada que hi resideix

De l'elevat nombre de nous llocs de treball creats durant la segona meitat dels anys vuitanta, la major part ho fou al sector dels serveis (taula 2). Aquest va ser un fenomen general a la Regió metropolitana, ja que entre els anys 1986 i 1990 el percentatge de treballadors industrials va disminuir del 40,6% al 35,8% (Clusa, 1992). No obstant això, també cal tenir present que entre 1988 i 1992 es van crear com a mínim uns 8.000 nous llocs de treball a la indústria en el Vallès Oriental (Taula 3). Però en aquests anys, els tancaments i les reduccions de personal van ser també presents força intensament a molts subsectors industrials ⁽⁵⁾. Per aquest motiu, el creixement de la població ocupada al sector industrial no fou molt elevat, encara que dins el conjunt de Catalunya, el Vallès Oriental es caracteritzi per ser una comarca d'elevat pes industrial. En aquest sentit, es pot apuntar que sense aquesta renovació industrial, s'hauria produït una important davallada de l'estructura industrial, amb efectes negatius per a la resta dels sectors econòmics de la comarca.

Que actualment la indústria no genera molts llocs de treball nous ja és prou conegut. Els processos de producció són cada vegada més automatitzats i les activitats més intensives en treball —llevat que incorporin una elevada qualificació— tendeixen a ser expulsades del país, o bé es precaritzen fins al punt que són difícilment identificables. Per aquest motiu, és interessant de conèixer quines direccions ha pres el canvi industrial a la nostra comarca, ja que sens dubte influirà en les seves possibilitats futures de desenvolupament.

Al contrari que al Vallès Occidental, on predominen amb claredat dos grans sectors, el metall i el tèxtil-cuir-confecció, al Vallès Oriental hi ha una major diversitat industrial, encara que de dimensions més reduïdes (taula 4). Aquesta major diversitat ofereix una flexibilitat més gran per afrontar els canvis econòmics, ja que la davallada d'un sector no té unes repercussions molt fortes sobre el conjunt de l'estructura econòmica. No obstant això, la diversitat té com a inconvenient —en un context d'empreses de reduïdes dimensions— que fa més difícil que es configuren districtes industrials d'especialització, on la cooperació entre empreses i la mobilitat de treballadors especialitzats dins el districte n'augmenti la competitivitat. En aquest sentit, es pot apuntar que l'estructura econòmica de la comarca està poc cohesionada internament. Deixant a part alguns

(5) Per exemple, sols l'any 1992, 1735 treballadors van ser afectats a la comarca per expedients de regulació d'ocupació (IEC, 1993)

casos com la fusta o la química, hi ha pocs incentius específics sectorialment per atraure noves empreses (en canvi, el incentiu de localització per la xarxa de comunicacions són molt elevats). Les dades recents sobre la inversió industrial recent al Vallès Oriental reforcen aquesta tesi: la inversió per lloc de treball ha estat tradicionalment —i ho continua essent— força més baixa que la mitjana catalana (taula 3). Això es pot entendre com que els sectors industrials de la comarca no generen inversions d'un elevat contingut tecnològic, en línia amb la intensa renovació productiva que algunes empreses punteres del país han endegat els darrers anys ⁽⁶⁾. Cal afegir que les inversions de noves empreses a la comarca representen cada vegada una part més petita del total del capital invertit —o sia, que tampoc no s'ha produït un impuls de renovació tecnològica des de l'exterior—.

Així, si en termes generals la indústria comarcal no ha pres el camí d'un fort desenvolupament tecnològic, ni s'ha generat una forta especialització sectorial, es pot considerar que aquesta està en camí d'un procés de precarització? Les dades existents tampoc apunten per ara en aquesta direcció, malgrat que hi ha alguns indicadors que assenyalen elements preocupants. El percentatge de treballadors assalariats eventuais l'any 1991 és superior a la mitjana catalana, però inferior al del Vallès Occidental; el nombre d'empresaris sense assalariats —autònoms— és inferior a la mitjana catalana. En conjunt, no sembla aparèixer una precarització del treball superior a la que és habitual a Catalunya. Potser caldria analitzar amb atenció diverses zones de la comarca que podrien contradir aquesta perspectiva general, però això ja queda al marge d'aquest treball.

TAULA 3. INVERSIONS INDUSTRIALS'. Vallès Oriental, 1975-77, 1982-84, 1988-92 (en milions PTA 1988)

Anys**	Noves Inversions			Ampliacions			Noves Inv. / Total Inv.			Inv. per lloc de treball	
	Emp.	Treb.	M. PTA	Emp.	Treb.	M. PTA	Emp.	Treb.	M. PTA	Vallès Or.	CAT.
1975-77	39	631	2098,1	39	535	1.998,1	49,8	54,1	51,2	3,5	6,5
% Catalunya	7,4	6,0	2,9	6,6	4,7	2,9					
1982-84	97	825	1.516,4	41	606	2205,7	70,4	57,7	40,7	2,6	5,5
% Catalunya	8,6	8,5	3,1	7,0	13,3	7,4					
1988-90	100	689	1.256,7	44	411	1.791,5	69,5	62,6	41,2	2,8	3,9
% Catalunya	7,8	7,6	5,7	7,9	9,9	6,3					
1991	142	1.061	2.700,7	69	556	3.671,3	67,3	65,6	42,4	3,9	3,9
% Catalunya	8,2	7,8	9,9	8,9	10,6	8,1					
1992	123	894	1.590,3	44	561	3.582,0	73,7	61,4	30,7	3,6	6,0
% Catalunya	7,6	7,1	4,3	6,2	11,8	5,3					

* Per als anys 1975-77 i 1982-84, inversions superiors al milió de pessetes, per l'any 1988, inversions superiors als 5 milions de pessetes

** Pels anys 1975-77 i 1982-84, hem calculat les mitjanes anuals, del·loctades en pessetes de 1988. Per als anys 1989-92, també s'han considerat pessetes de 1988

Font: Per als anys 1975-77 i 1982-84, COCINB, «Boletín de Estadística y Coyuntura», núm. 84, 85, 95, 117, 121 i 127; per als anys 1988-1992, Generalitat de Catalunya, Dept. d'Indústria i Energia, «Revista d'Indústria», div. núm. 1988-1992

En el seu conjunt, de l'anàlisi d'aquests indicadors es pot destacar que la indústria del Vallès Oriental no té unes grans especificitats pròpies, sinó que està immersa dins el teixit industrial de l'àrea metropolitana. La indústria comarcal s'aprofita d'alguns avantatges localitzacionals, però està sotmesa a l'evolució conjunta de cada sector productiu, sense que gairebé cap sector disposi a la comarca d'una massa crítica suficient perquè en sobresortint uns trets distintius. Així per exemple, seguint una tendència general a la Regió primera, ha estat l'atur dels treballadors de la indústria el que més ha crescut a la comarca els darrers anys, que ha arribat gairebé a constituir el 60% del total d'aturats registrats (taula 5).

(6) Observant més atentament el fenomen de la inversió, trobem que ho estat un grup força reduït d'empreses, molt dinàmiques, les que han fet les inversions més importants a la comarca, especialment en els sectors químic, metall, arts gràfiques i plàstics.

TAULA 4. TREBALLADORS ASSALARIATS. INDÚSTRIA, CONSTRUCCIÓ I SERVEIS. 1988

	Vallès Oriental		Vallès Occidental		Catalunya	
	% s/subtotal		% s/subtotal		% s/subtotal	
Energia i aigua	570	1,2	814	0,9	21.105	3,2
Mineria i primeres transf.	1.991	4,3	5.108	5,7	30.821	4,6
Indústria química	5.925	12,9	8.218	9,2	62.995	9,4
Art. Metàl., maquin. i mat. electr.	12.231	26,6	27.324	30,6	165.830	24,8
Material de transport	2.595	5,7	2.354	2,6	44.024	6,6
Productes alimentaris	5.404	11,8	5.541	6,2	74.461	11,1
Tèxtil, cuir, calçat i confecció	8.824	19,2	28.296	31,6	156.310	23,4
Fusta, paper, plàstics i altres	8.389	18,3	11.769	13,2	113.558	17,0
TOTAL INDÚSTRIA	45.929	100,0	89.424	100,0	669.104	100,0
TOTAL CONSTRUCCIÓ	8.486	100,0	14.796	100,0	160.104	100,0
Comerç, restaurants i reparacions	18.096	43,0	41.286	43,1	440.797	39,5
Transports i comunicacions	3.846	9,1	7.716	8,1	131.698	11,8
Inst. financeres i assegurances	1.532	3,6	4.570	4,8	61.602	5,5
Adm. Pub., ensenyament, sanitat, altres	18.615	44,2	42.114	44,0	480.800	43,1
TOTAL SERVEIS	42.089	100,0	95.686	100,0	1.114.897	100,0

Nota: les dades es refereixen a la població que treballa al territori

Font: IEC (1991), Economies Comarcals 1986-1988; Població ocupada. Avanc de resultats, Barcelona

TAULA 5. ATUR PER GRANS SECTORS. Vallès Oriental, 1981, 1984, 1988, 1991, 1992

Any	Agricult.		Indústria		Construcció		Serveis		Sense Oc. Ant.		TOTAL	% s/Cat.	
1981	20	100	5.079	100	1.950	100	1.307	100	2.414	100	10.770	3,6	
	0,2		47,2		18,1		12,1		22,4		100,0		
1984	124	620	8.234	162	2.348	120	2.786	213	5.935	246	19.427	180	4,3
	0,6		42,4		12,1		14,3		30,6		100,0		
1988	118	590	7.592	149	837	43	3.005	230	2.756	114	14.308	133	3,87
	0,8		53,1		5,8		21,0		19,3		100,0		
1991	56	280	7.340	145	853	44	3.340	256	806	33	12.395	115	4,58
	0,5		59,2		6,9		26,9		6,5		100,0		
1992	70	350	8.130	160	1.201	62	3.388	259	829	34	13.618	126	4,89
	0,5		59,7		8,8		24,9		6,1		100,0		

Font: Generalitat de Catalunya, Dept. de treball, «Bul·letí d'Ocupació», diversos anys, Barcelona

TAULA 6. PERCENTATGES DE NIVELL D'INSTRUCCIÓ (població de dret de més de 10 anys). 1991

Comarques de la regió primera	Sense titul.	Estudis primaris	Estudis secundaris			Estudis superiors			
			1r cicle	2n cicle	Altres	1r cicle	2n cicle	3r cicle	Altres
Baix Llobregat	21,7	36,9	22,1	14,2	1,1	1,9	1,5	0,2	0,3
Barcelonès	20,1	30,5	20,1	17,3	2,3	3,4	3,9	0,8	0,7
Maresme	18,8	36,8	23,9	13,1	1,8	2,4	2,3	0,4	0,4
Vallès Occidental	20,2	36,2	22,8	13,9	1,5	2,4	2,2	0,5	0,4
Vallès Oriental	17,8	41,4	22,3	12,9	1,4	1,9	1,6	0,2	0,3
CATALUNYA	19,1	36,6	21,3	14,7	1,8	2,8	2,7	0,5	0,5

Font: Institut d'Estadística de Catalunya (1993), Explotació del cens de 1991, Barcelona

2. 2. Una assignatura pendent: la qualificació laboral dels treballadors

Més enllà de l'evolució del cicle econòmic, com també de les característiques empresarials de la indústria, hi ha un factor que és essencial per a les expectatives de desenvolupament econòmic d'un territori: la formació i la qualificació dels treballadors. Un bon nivell formatiu afavoreix la implantació d'empreses foranes, alhora que és també un requisit imprescindible per la aparició d'iniciatives empresarials que puguin adaptar-se a les complexitats del món econòmic actual.

Encara que actualment la mobilitat dels treballadors dins la regió metropolitana sigui força elevada, un percentatge molt gran dels llocs de treball es continua cobrint a través dels mercats de treball locals (que integren unes poques localitats) i, com a molt, comarcals. Aquest és el cas del Vallès Oriental que, a més, ha estat també des de fa força anys una zona d'atracció neta de mà d'obra, provinent de les comarques veïnes, encara que recentment està augmentant la situació inversa, especialment en alguns municipis del sud de la comarca molt connectats amb la conurbació barcelonina ⁽⁷⁾. Per aquest motiu, continua essent important considerar com un factor d'atracció i de qualitat industrial el nivell existent de formació dels treballadors a un determinat territori.

El nivell educatiu no mesura exactament la qualificació laboral, però pot servir d'aproximació a la capacitat de resposta de la població a les exigències productives (Solé / Pons, 1993). En el seu conjunt, la base de formació de la població del Vallès Oriental no mostra uns nivells massa satisfactoris, especialment si hom ho compara al d'altres comarques de la regió primera (taula 6). En termes generals, el nivell d'instrucció de la població és inferior a la mitjana de Catalunya. Mentre que al conjunt de Catalunya un 6,5% de la població de més de 10 anys l'any 1991 havia finalitzat algun tipus d'estudis superiors, al Vallès Oriental el percentatge només era d'un 4%. D'altra banda, analitzant el percentatge de persones amb estudis secundaris de segon cicle (BUP / FP) trobem que el Vallès Oriental és la comarca de la tota regió primera amb el percentatge més baix, un 12,9% (taula 6). Les diferències no són molt grans, però indiquen un desavantatge en termes comparatius, que no queda del tot compensada per les diferències en l'estructura d'edats de la població.

En aquest context, cal tenir present que les manques en la qualificació laboral dels treballadors poden frenar el creixement dels sectors més tecnificats i afavorir, per contra, l'expansió dels sectors més intensius en treball, els quals difícilment aconsegueixen un elevat valor afegit, llevat que incorporin elements creatius en els seus productes. D'altra banda és necessari tenir en compte que habitualment l'atur persisteix més en els grups de població amb nivells més baixos de formació. La manca d'una elevada tecnificació en el teixit industrial de

(7) Dins la comarca hi ha diferents nuclis d'atracció: Mollet, Granollers i Sant Celoni són els més destacats, però també atreuen treballadors poblacions com Cardedeu, la Garriga o Llinars (Direcció General de Planificació i Acció Territorial, 1993)

la comarca —tot i que puguin existir excepcions significatives—, que s'apuntava anteriorment a partir de les dades sobre inversió, es veu relativament confirmada pels nivells globals de qualificació professional. En tot cas, per aprofundir més aquesta qüestió, cal analitzar quines són les característiques dels sectors industrials presents a la comarca amb un major pes.

2. 3. Els sectors industrials més destacats a la comarca

En aquest apartat, s'analitza la situació laboral de cada subsector a partir de les dades sobre treballadors assalariats (taula 4), el nombre d'aturats registrats i el nivell d'instrucció dels treballadors de cada subsector segons les dades del padró de 1986 (Jordana, 1989). A més, també s'introdueix una panoràmica de la localització a la comarca, i de la dinàmica recent quant a l'evolució de cada subsector al conjunt català. No obstant això, cal remarcar que la manca de dades recents impedeix de realitzar una avaluació prou acurada de les perspectives de cada sector a la comarca.

El metall constitueix el sector industrial més gran de la comarca —també a Catalunya—. Agroupa gairebé un 33% dels treballadors industrials del Vallès Oriental. Aquest sector concentra la producció de la major part del béns d'equipament, i la seva evolució al conjunt català ha estat força dinàmica. S'ha orientat cap a l'exportació, tot i que els darrers anys ha perdut pes relatiu en el seu nombre d'ocupats (Artis, 1993). A través d'empreses petites i mitjanes, s'estén per la major part de la comarca, encara que està representat sobretot als nuclis de Granollers i Mollet, i menys a Martorelles, Lliçà de Vall i Parets. Les relacions de subcontractació, força habituals al sector, provoquen a moltes empreses fortes dificultats per poder renovar l'equipament productiu. Els subsectors del metall que ocupen un nombre més gran de treballadors a la comarca són el de fabricació de productes metàl·lics i el de construcció d'accessoris i peces de recanvi per a automòbils. També és destacable la construcció de maquinària, mecànica i elèctrica. El sector no destaca per una elevada qualificació dels seus treballadors, com ho indica el domini dels subsectors del metall més intensius en treball i la permanència d'una elevada taxa d'atur dins el subsector.

El sector químic és el segon a la comarca en volum d'ocupació i el primer en especialització respecte al total català. Encara que no hi ha una concentració molt elevada del nombre de treballadors del sector, aquest ha crescut en els darrers anys. Entre els treballadors del sector hi ha un percentatge força elevat de tècnics i d'administratius i, en conjunt, és un dels sectors amb major qualificació professional. Tant el subsector del químic pròpiament dit com el de transformats plàstics i cautxú són fortament presents a la comarca i distribuïts territorialment d'una manera menys concentrada que el sector del metall. A tota l'àrea que va de Granollers a Mollet, hi trobem una presència significativa d'aquest sector, i també en els municipis de Canovelles, Cardedeu, les Franqueses, Montornès i Parets.

L'evolució del sector del tèxtil en els darrers vint-i-cinc anys ha estat d'una crisi continuada; tan sols aquelles empreses que han aconseguit adaptar-se al procés d'innovació tecnològica, són les que han pogut continuar presents en el mercat. Així, el sector és el que presenta una taxa d'atur més elevada dins la indústria, en força casos de treballadors d'edat avançada. En aquest sector predominen les empreses de dimensions superiors a la mitjana comarcal, i tot i tenir una part de personal especialitzat, la qualificació mitjana del sector és força baixa. El sub-sector predominant tradicionalment ha estat, des de la consolidació de la indústria del tèxtil, el de teixits de cotó. Posteriorment s'hi han incorporat la fibra sintètica i les mescles. La distribució territorial d'aquest sector és molt dispersa, tot i que Granollers és el municipi que concentra més treballadors del sector a la comarca.

El sector de l'alimentació va ser, junt amb el tèxtil, un dels més afectats per la crisi dels primers anys vuitanta. Després de la crisi però, i malgrat la conjuntura, les tendències inversores assenyalaren un procés de revitalització, reduint-se també l'atur entre els treballadors del sector. Els subsectors predominants són els d'elaboració de productes alimentaris per a consum humà, sobretot els derivats de la farina. La producció de les empreses alimentàries, la majoria d'origen extern i de dimensions elevades, no guarda relació amb els productes agraris de la comarca i s'orienta a abastir el mercat metropolità o nacional. La distribució de les empreses del sector està concentrada a l'eix Mollet-Granollers, que és el més ben comunicat amb els grans mercats consumidors.

De la resta de sectors, cal destacar el cuir, que amb un fort increment en els darrers anys, és un sector amb força treballadors a la comarca, encara que escassament qualificats. Aquest sector es concentra especialment a Mollet, Montornès, Montmeló, Parets i Sta. Maria de Palautordera. A part de les empreses mitjanes

TAULA 7. LICÈNCIES FISCALS PER GRANS SECTORS. Municipis del Vallès Oriental, 1983, 1990

	1983				1990			
	Ind.	Com.	Serv.	%	Ind.	Com.	Serv.	%
Aiguafreda	76	54	99	1,1	89	66	112	0,9
L'Ametlla del Vallès	132	51	92	1,3	257	117	196	1,8
Bigues i Riells	151	42	87	1,3	234	78	155	1,5
Campins	2	3	13	0,1	8	3	13	0,1
Canovelles	257	257	376	4,2	464	327	559	4,4
Cànoves i Samalús	75	17	28	0,6	63	14	40	0,4
Cardedeu	248	164	279	3,3	424	290	402	3,6
Castelleir	3	5	7	0,1	17	10	16	0,1
Castellterçol	87	61	76	1,1	119	66	87	0,9
Fogars de Montclús	12	3	27	0,2	7	2	28	0,1
Les Franqueses del Vallès	303	188	393	4,2	524	258	581	4,4
La Garriga	280	251	447	4,6	384	378	592	4,4
Granera	0	0	0	0,0	0	2	2	0,0
Granollers	999	1.357	2.509	23,1	1.512	2.120	3.425	22,8
Gualba	27	12	19	0,3	44	25	35	0,3
La Llagosta	242	257	421	4,4	312	327	611	4,0
Llinars del Vallès	200	104	177	2,3	295	165	261	2,3
Lliçà d'Amunt	135	75	168	1,8	290	117	267	2,2
Lliçà de Vall	242	55	206	2,4	356	126	415	2,9
Martorelles de Baix	101	67	168	1,6	191	102	248	1,8
Mollet del Vallès	515	786	1.192	11,8	868	1.106	1.678	11,8
Montmany-Figaró	36	21	25	0,4	37	18	28	0,3
Montmeló	119	129	355	2,9	191	192	342	2,3
Montornès del Vallès	246	245	394	4,2	341	280	481	3,6
Montseny	14	13	30	0,3	16	15	31	0,2
Parets del Vallès	298	264	465	4,9	436	361	673	4,8
La Roca del Vallès	204	97	232	2,5	343	130	317	2,6
Sant Antoni de Vilamajor	127	30	67	1,1	174	51	83	1,0
Sant Celoni	324	318	514	5,5	446	532	741	5,6
Sant Esteve de Palautordera	37	23	47	0,5	41	42	55	0,4
Sant Feliu de Codines	125	78	138	1,6	142	145	181	1,5
Sant Fost de Campsentelles	149	40	158	1,6	276	91	264	2,0
Sant Pere de Vilamajor	67	20	32	0,6	113	29	48	0,6
Sant Quirze de Safaja	10	4	17	0,1	10	8	23	0,1
Santa Eulàlia de Ronçana	111	55	113	1,3	152	85	171	1,3
Santa Maria de Martorelles	13	6	11	0,1	29	12	25	0,2
Santa Maria de Palautordera	146	112	126	1,8	216	145	181	1,8
Tagamanent	14	4	11	0,1	15	3	7	0,1
Vallgorguina	40	14	22	0,4	52	20	42	0,4
Vallromanes	19	10	24	0,3	33	17	29	0,3
Vilalba Sasserra	16	12	15	0,2	23	16	24	0,2
Vilanova del Vallès					79	37	113	0,7
T O T A L	6.202	5.304	9.580	100,0	9.544	7.891	13.469	100,0
Mitjana comarcal	147,7	129,4	233,7		229,1	188,8	323,4	

font: per 1983 i 1990, COCIN8, a «Boletín de Estadística y coyuntura», div. núm., Barcelona

tradicionals, força petits tallers han sorgit darrerament en aquest sector, encara que no s'ha arribat a configurar un teixit productiu amb característiques pròpies. Una situació favorablement distinta la presenta el sector de la fusta, que amb un fort creixement al llarg dels anys vuitanta, té concentrada la seva activitat a la comarca en la indústria del moble i presenta un nivell d'atur força baix. Destaca sobretot el municipi de la Garriga, en què un conjunt de petites empreses tenen establertes relacions internes, que generen un desenvolupament endogen del sector (Jordana / Abel, 1989).

2. 4. La construcció: un sector d'especialització comarcal

Des de l'inici de la dècada dels seixanta, el sector de la construcció va tenir una gran importància a la comarca. Concentrà fins a 1975 entorn d'un 20% dels actius. Però la construcció va ser un dels sectors més afectats per la contracció econòmica. En arribar els anys de la crisi aquest sector va patir d'una manera molt intensa els seus efectes, s'observaren unes taxes d'atur molt superiors a les que el sector tenia en el total català. L'elevat nombre d'habitatges buits en aquells anys, juntament amb l'escassetat de construccions per la indústria va produir una reducció molt forta de les activitats del sector. Es reduïren molt les seves activitats i n'augmentà força la seva precarització. Sols la construcció de segones residències es mantingué amb un cert ritme en aquests anys. Malgrat aquesta situació, el sector de la construcció va ser un dels primers a iniciar la recuperació, a mitjan anys vuitanta, a causa especialment de la nova demanda d'habitatges generada pel creixement de les migracions intercomarcals de població que es van iniciar els primers anys de la dècada dels vuitanta, des de les zones més congestionades de Barcelona cap a les comarques del seu entorn.

Durant la segona meitat dels anys vuitanta el sector ha viscut una fase força expansiva i ha tornat a créixer força el nombre de treballadors. Aquesta nova expansió, que ha generat una forta especialització del sector, s'ha produït combinant la construcció d'habitatges —especialment cases unifamiliars i promocions públiques— i les construccions per a la indústria. Cal afegir que l'execució d'algunes obres públiques importants que s'ha endegat a la comarca també ha contribuït a dinamitzar el sector, com el nou circuit de velocitat de Montmeló, o diverses obres relacionades amb els Jocs Olímpics de l'any 1992. El sector està poc concentrat, hi ha petits i mitjans empresaris a molts municipis de la comarca, tot i que també operen a la comarca grans empreses foranes, les quals habitualment tendeixen a subcontractar per parts a empreses locals els treballs que tenen encomanats.

És interessant de destacar que la localització de la construcció d'habitatges ha canviat pel que fa a la dècada del anys setanta. Municipis petits, com Lliça de Vall o l'Ametlla del Vallès han vist créixer molt el seu parc d'habitatges, mentre que els municipis més poblats han experimentat creixements més reduïts (Homs, 1992). Malgrat que actualment el sector torna a patir una forta recessió, les seves possibilitats de recuperació econòmica a la comarca són força bones, a causa de les expectatives existents de creixement comarcal, tant pel que fa a la localització industrial com pel que fa a l'augment del nombre de residents. Una altra qüestió, que es deixa pel final, és si aquest creixement s'ha de deixar en mans del mercat i de la competència entre municipis, o bé si cal introduir-hi algunes formes de regulació comarcal.

2. 5. Una comarca poc especialitzada en els serveis

El Vallès Oriental no era, i bàsicament tampoc ho és ara, una comarca especialitzada en els serveis. Durant els anys seixanta i setanta, el conjunt d'activitats incloses en els serveis restaren força estancades. El seu creixement depèn de les demandes generades per la indústria, i per l'augment de la població a causa de l'expansió d'aquesta. No va ser fins a la dècada dels vuitanta que les activitats dels serveis es van expandir per la major part de la comarca, i prengueren una dinàmica més autònoma. En els anys anteriors, a part de la major dinàmica comercial d'alguna de les seves poblacions, els serveis (socials, municipals, financers, transport, personals, etc.) estaven força més centralitzats en unes poques localitats, hi eren en una proporció reduïda i només abastaven les necessitats locals. No obstant això, durant el període de la crisi econòmica, entre els anys 1976 i 1984, els serveis no s'estancaren, sinó que continuaren creixent, encara que força lentament, i incorporaren noves activitats. Així, lentament es consolidaren els centres tradicionals d'atracció, com Granollers, Mollet, Sant Celoni; mentre que força activitats s'estenien a diversos indrets de la comarca, apuntant una tendència —que s'afermaria en el període posterior— a l'aparició de nous centres d'atracció subcomarcals (Cardedeu, la Garriga, Sta. Maria de Palautordera, Parets, entre d'altres).

Amb posterioritat a la crisi, el nombre d'actius dedicat als serveis va augmentar força intensament, sobretot els establiments financers, els serveis a empreses i els serveis de sanitat, ensenyament i culturals, i es crearen

força més llocs de treball que a la indústria. Malgrat això, al Vallès Oriental la proporció de la població ocupada en els serveis continua essent inferior a la mitjana catalana. Cal destacar que a partir dels anys 1981-1982, va augmentar de forma destacada l'atur en aquest sector, tot i que posteriorment restà força estable (taula 5). Encara que hi ha present un nombrós grup d'administratius en atur, bona part d'aquest atur està especialment relacionat amb la intensificació d'activitats dels serveis que requereixen poca o cap qualificació, ocupades majoritàriament de forma precària per joves, durant curts períodes, mentre esperen de trobar una oportunitat per accedir a un treball estable i més ben remunerat.

Entre els diversos sectors dels serveis, cal destacar la presència del comerç i les reparacions, que concentra gaire bé la meitat de la població ocupada dels serveis. Territorialment, la distribució comercial es concentra de manera bastant marcada a Granollers, que és l'únic centre comarcal amb una forta especialització comercial. Resta Mollet a força distància. No obstant això, en els darrers anys s'ha produït una certa consolidació de diversos nuclis subcomarcals —per exemple, Sant Celoni o la Garriga—, com a nuclis d'atracció comercial, i aquests comencen a disposar d'una oferta força àmplia (taula 7). Aquestes transformacions es produeixen en bona part com a producte dels nous canvis de localització poblacional, i la seva potencialitat depèn en bona part —més que de la competència amb les grans superfícies— del tipus de demanda que s'acabi configurant en els seus entorns.

El creixement de les poblacions ha configurat algunes conurbacions de dimensions significatives a la comarca (a la foto, part de Granollers, les Franqueses i Canovelles). Foto: Pere Cornelias

La concentració dels serveis comercials a Barcelona i del turisme en unes zones concretes comporta una menor proporció de treballadors ocupats en el comerç a la comarca, i implica que aquest sectors no poden assolir un creixement força més gran. El comerç a la menuda predomina per sobre el comerç a l'engròs, i ha sofert en els darrers anys una forta transformació: tot i que es manté el petit comerç independent, prenen força altres formes de comerç detallista: grans magatzems, cadenes de supermercats, etc. Una baixa qualificació força generalitzada i les necessitats de renovació dificulten la supervivència del petit detallista, malgrat que aquests intenten la promoció diferenciada dels centres urbans.

Entre les altres activitats dels serveis, la major part són a la comarca en proporcions similars a la mitjana catalana, i es corresponen amb el volum de la població i l'estructura d'edats d'aquesta: ensenyament, sanitat, administració, transports, etc.. En tot cas, aquestes activitats necessiten ajustaments en funció dels canvis socials i de localització poblacional que es produeixin, la qual cosa pot generar problemes importants, que en alguns casos ja s'han observat en diversos indrets de la comarca. No obstant això, hi ha un sector dels serveis que té una potencialitat pròpia a la nostra comarca, atesa l'elevada especialització industrial. Es tracta dels serveis a les empreses, on es pot competir aprofitant els avantatges de proximitat per servir les empreses localitzades a la comarca.

Actualment, la concentració a la ciutat de Barcelona d'aquestes activitats és força elevada (un 81% de totes les empreses dedicades a aquestes activitats dins la regió metropolitana). No obstant això, els nuclis d'activitat més intensa dins l'aglomeració barcelonina, amb una densitat important de aptituds professionals i serveis complementaris, poden atraure més activitats de serveis a les empreses, a causa del requeriment freqüent de relacions directes amb els clients en aquestes activitats (Baró et al., 1991: 257-260). Des dels gabinets d'estudis i consultoria (assessorament legal i fiscal, empresarial,...) fins a les tasques d'informació, publicitat i disseny, passant per les diverses formes de suport tecnològic (informàtica, enginyeria, arquitectura...) i logístic (seguretat, traducció, copisteria...) aquestes activitats s'han anat desenvolupant al llarg del decenni dels vuitanta a la comarca, concentrades especialment a la conurbació de Granollers i a alguns municipis com Parets, Caldes o Mollet (Baró et al., 1991: 85-86), però encara presenten unes elevades potencialitats d'expansió i diversificació.

III. EL VALLÈS ORIENTAL EN EL MARC DE LA REGIÓ PRIMERA

En els darrers anys s'ha produït un important procés de creixement econòmic al Vallès Oriental, que en els moments actuals de recessió pot ser vist amb una certa perspectiva. Conèixer la lògica d'implantació territorial que s'ha produït en aquest creixement és totalment necessari per orientar i conduir el futur de la comarca cap a objectius que facilitin l'augment de la qualitat de vida dels seus habitants, que redueixin les desigualtats existents, i que minvin els riscs de futures crisis sobre el teixit econòmic de la comarca.

3. 1. Els dilemes metropolitans del Vallès Oriental

Estudis recents sobre la dinàmica interna de la regió metropolitana, basats en l'anàlisi dels desplaçaments diaris, mostren l'existència de formes d'atracció distintes quant al nucli barcelonès, que en el seu conjunt conformen la «ciutat» efectiva (Esteban, 1990). Així, apareix un primer nucli, anomenat també primera corona, en una àrea de 10-15 km de radi a l'entorn de Barcelona, amb relacions molt intenses amb el centre i que forma gairebé una extensa conurbació. Pel que fa al Vallès Oriental, alguns autors consideren que Mollet i els seus entorns ja formen part d'aquesta primera corona (Clusa, 1992). Una segona corona, que s'estén fins a un radi d'uns 35 km a l'entorn de Barcelona, configura la resta de l'aglomeració metropolitana. En aquesta corona, existeixen diverses conurbacions que actuen com a subsistemes metropolitans, i que generen una atracció pròpia al seu voltant: Martorell, Terrassa, Sabadell, Mataró i Granollers són els nuclis més destacats. Tots aquests nuclis mantenen unes intenses relacions amb el centre barcelonès, però alhora també estableixen vincles importants entre elles (Baró et al., 1991).

La xarxa viària que travessa la comarca és un dels principals atractius de localització que té el Vallès Oriental. Foto: Pere Cornellàs

En aquest context, es pot considerar que la conurbació granollerina configura un subcentre d'atracció per a bona part de la comarca del Vallès Oriental, excloent-hi la part sud de la comarca i algunes altres zones. Finalment, dins la regió metropolitana, hi ha un tercer nivell que es pot considerar com a territori no metropolità, ja que malgrat les seves relacions amb Barcelona i els altres nuclis metropolitans, la seva dinàmica és força més deslligada de les intenses relacions que es produeixen dins l'aglomeració metropolitana. Quant al Vallès Oriental, es poden trobar tres zones que entren en aquesta condició no metropolitana. Aquestes són les que articulen amb els seus respectius entorns els municipis de Castellterçol, Aiguafreda i Sant Celoni.

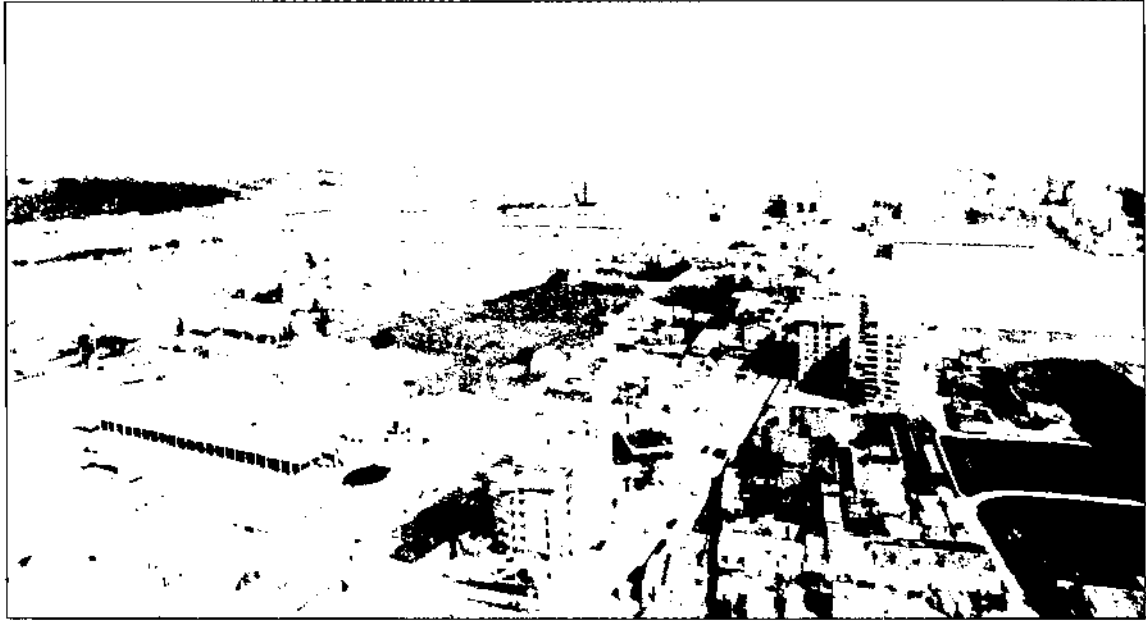
La regió metropolitana no és una realitat estàtica. Juntament amb els canvis econòmics, en aquesta es produeixen també transformacions en les pautes de localització, que en el seu conjunt contribueixen a consolidar i estendre el teixit metropolità, que configuren noves zones per a activitats en expansió, o redefeixen l'ús d'altres zones que ja estaven formant part de l'aglomeració metropolitana. En aquest sentit, durant els anys vuitanta aquest procés de canvi ha estat molt intens: com destaca J. Clusa (1992: 23), en aquests anys «els canvis territorials més importants a Catalunya, des del punt de vista del pes relatiu de la localització de l'activitat, s'han produït a l'interior de l'aglomeració metropolitana, sense augments demogràfics globals resultants d'immigració».

Abans de preguntar-se pels canvis recents que s'han produït al Vallès Oriental, cal destacar les importants diferències existents entre les distintes zones de la comarca, que no permeten establir una caracterització global de les transformacions esmentades, ni conceptualitzar un «model» d'implantació de les activitats econòmiques i residencials per al conjunt del territori comarcal. En aquest sentit, potser és millor parlar que existeixen a la comarca dos tipus de realitats metropolitanes distintes, que no es corresponen exactament amb les dues corones metropolitanes presents a la comarca. D'una banda, l'àrea que podríem anomenar «madura», amb una alta concentració d'activitats i relacions econòmiques i un nivell força elevat d'ocupació de sòl; i d'altra banda, les àrees que es podrien anomenar com de «transició», on, amb uns nivells d'ocupació de sòl no tan grans, la intensitat de les relacions econòmiques amb el conjunt metropolità és més reduïda.

Així, trobem una part de la comarca implicada molt intensament dins els grans eixos de la xarxa metropolitana. Aquesta consisteix en l'eix que va de la conurbació granollerina en direcció a Barcelona, passant per Mollet i rodalies. En aquesta zona, el percentatge de superfícies urbanes i urbanitzables sobre el total de les superfícies municipals és força elevat (Arribas, 1992), i s'hi combina una intensa ocupació de nou sòl residencial (Mollet, Granollers, Lliça de Vall), amb la localització de noves activitats econòmiques interessades a apropar-se als eixos de comunicacions existents en aquestes zones, i que complementen les ja existents des dels anys anteriors. Durant els anys vuitanta, els lligams d'aquesta àrea amb la xarxa metropolitana s'han consolidat, s'han ampliat i integrat de forma més intensa el conjunt de la conurbació granollerina.

El segon tipus de realitat metropolitana existent a la comarca és qualitativament força distint. Amb una ocupació del sòl urbà més reduïda, però amb unes taxes de creixement poblacional força elevades, a les zones on és present aquest tipus d'entramat metropolità encara conviuen algunes activitats agràries juntament amb el predomini industrial. Globalment, les densitats de població són força més reduïdes, i fins el moment, no hi ha grans concentracions industrials. Gràcies a la seva situació, Granollers exerceix com a nucli articulador d'aquesta sub-àrea metropolitana (cal notar el doble paper de Granollers, present a les dues realitats metropolitanes). Així, prenent com a centre de la sub-àrea a Granollers, aquesta s'articula a través de tres eixos d'expansió que coincideixen amb distintes vies de comunicació de la comarca. Aquests són l'eix Granollers-Caldes, l'eix Granollers-la Garriga-Aiguafreda, i l'eix Granollers-Cardedeu-Sant Celoni; a cada un d'ells, amb la distància es van difuminant les relacions d'atracció amb Granollers, i els lligams amb la resta de la xarxa metropolitana, fins al punt que municipis com Aiguafreda o Sant Celoni —com s'ha esmentat— poden ser considerats externs a aquesta. En aquesta caracterització caldria afegir una altra sub-àrea més reduïda, formada per l'eix Mollet-Caldes, en la qual Mollet exerceix com a centre d'atracció (Puig, 1992: 390-399).

Al llarg d'aquests eixos, que fins ara no estan excessivament densificats, és on s'han generat en els darrers anys noves combinacions de desenvolupament industrial i atracció residencial, de forma més o menys afortunada segons les peculiaritats concretes de cada municipi, que presenten un creixement molt elevat en termes percentuals, però no tant en nombres absoluts. Aquesta tendència mostra que durant els anys vuitanta el paper de la comarca dins l'àrea metropolitana s'ha consolidat, ja que s'han intensificat les necessitats —existents ja els anys setanta— per utilitzar la comarca, juntament amb el Vallès Occidental i el Baix Llobregat, com a reserva de sòl per al creixement industrial de l'àrea metropolitana i per a altres necessitats relacionades amb els serveis (Sáez, 1991). Al mateix temps, la comarca ha adoptat alhora un nou paper, s'ha configurat com una

La urbanització de noves zones implica l'aparició d'expectatives i conflictes per a usos alternatius del sòl. Foto: Pere Cornellas

zona de descongestió residencial del nucli més densificat de l'àrea metropolitana, i s'ha establert també una certa divisió social en les noves localitzacions residencials (Jané / Garcia, 1992). En aquest context, cal assenyalar que les indicacions sobre el Vallès Oriental en el Projecte de Pla Territorial General de Catalunya (1993) no fan altra cosa que limitar-se a constatar aquestes tendències i apostar potser per un major desenvolupament de la zona més oriental de la comarca, sense assenyalar criteris per a una articulació del territori entre les seves diverses utilitzacions.

3.2. Els condicionants econòmics dels anys noranta

Com s'ha esmentat, l'ocupació del sòl a la comarca en els darrers anys s'ha incrementat progressivament. Això ha comportat una creixent competitivitat per a usos alternatius de les zones més ben comunicades de la comarca, sense que existeixen uns criteris ordinadors de caire global. Des del punt de vista econòmic, el que cal preguntar-se és si les noves ocupacions del sòl han contribuït fins ara a estabilitzar i dinamitzar el teixit econòmic comarcal, ja que la vertebració de la comarca —en el context metropolità— té força elements irreversibles a curt i mig termini, un cop definida la natura dels nous assentaments.

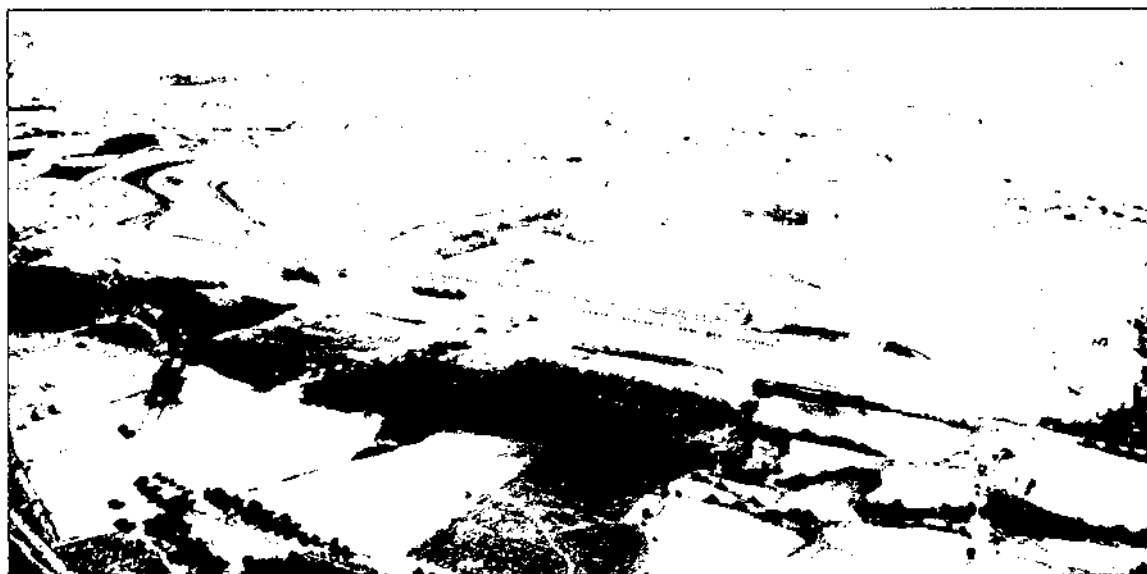
Per respondre a la qüestió esmentada, en primer lloc hom pot començar destacant que en els darrers anys s'ha confirmat el caràcter multisectorial de l'indústria comarcal, però en unes condicions de relativa precarietat, força afectades per les oscil·lacions del cicle econòmic. El conjunt multisectorial de la indústria presenta uns processos productius força diversos escassament vinculats entre ells, i no hi ha massa activitats altament especialitzades. En els anys de recuperació, la creació de noves empreses i el creixement de les petites ja existents ha concentrat el gruix de la nova ocupació, mentre les mitjanes i grans empreses restaven estancades. Això ha reduït la dimensió mitjana comarcal de les empreses, amb major intensitat que al conjunt de Catalunya. En aquest context, cal destacar que el recent augment de l'atur a la comarca —una de les taxes comarcals més elevades de Catalunya—, està concentrat especialment entre els que tenen una escassa qualificació professional. Tenint en compte que l'estructura productiva de la comarca no requereix generalment qualificacions molt elevades, aquest fort augment és una mostra de la inestabilitat del teixit productiu existent.

En segon lloc, trobem al Vallès Oriental diverses modalitats de desenvolupament industrial. D'una banda, les empreses grans i mitjanes són gairebé totes d'iniciativa forana, o bé han estat venudes pels seus propietaris locals en els darrers anys. No obstant això, es produeix una compatibilitat entre les mitjanes empreses amb una dinàmica externa que supera àmpliament la comarca, i un teixit de petites empreses força interconnectat internament, en un entorn força reduït que integra les dues dinàmiques productives. D'altra banda, en alguns sectors on dominen les petites empreses existeixen processos productius força desenvolupats, i s'estableixen al seu interior relacions de cooperació —comercials, tècniques— o de competitivitat —laborals, mercats,

etc.—, sense que cap gran empresa que controli el conjunt del procés (fabricació de productes metàl·lics i la fusta). En general, però, tot i existir alguns nuclis més autòctons, el «control» econòmic de la indústria comarcal resta cada vegada més extern a la comarca, i les petites empreses locals són sovint dependents de dinàmiques econòmiques d'ample abast.

En tercer lloc, cal destacar que l'increment de la població comarcal ha estat superior al del conjunt català sobretot a partir del 1960. Aquest augment de població també està relacionat amb el creixement econòmic experimentat a la comarca, atès que ha incentivat la indústria de la construcció i les seves activitats annexes, alhora que genera una major demanda de serveis personals. Als darrers anys s'ha establert a la comarca un important contingent de població procedent de la pròpia àrea metropolitana, incentivat per la presència de millors condicions d'habitatge (Jané / Garcia, 1992). Això està produint un augment de la demanda de serveis personals i d'oci, potser no molt especialitzats, atesa la proximitat a Barcelona, però sí força nombrosos⁽⁸⁾. En aquest context, també augmenta la demanda comercial, tot i que la competitivitat en l'oferta per alterar els hàbits establerts del nou poblament, pot millorar o empitjorar la tendència esmentada. En conjunt, amb l'augment del poblament s'aprecia un cert desenvolupament de diversos àmbits dels serveis, però sense que aquest creixement sigui molt elevat, ja que cal descomptar les tendències generals a la terciarització de les activitats econòmiques.

Així, es pot concloure que els nous assentaments industrials no han millorat especialment la qualitat del teixit econòmic comarcal, no han facilitat una major estabilitat de l'ocupació, ni tampoc han contribuït a un augment del control local. Però també cal reconèixer que la seva absència potser hauria empitjorat força les condicions econòmiques de la comarca, i igualment, l'absència de nous residents hauria limitat el creixement dels serveis. Tenint en compte que la indústria comarcal està molt immersa en el teixit metropolità, les distintes alternatives que existeixen sobre el futur de la comarca es troben molt determinades per l'evolució industrial que experimenti l'àrea metropolitana i el conjunt català (Conejos, 1993). No obstant això, es pot apuntar que segons el tipus d'assentaments industrials que es vagin configurant, es consolidarà en major o menor mesura la demanda de serveis per les empreses, i apareixeran situacions més o menys compatibles amb les necessitats residencials. Com menys agressius amb el medi i amb el poblament siguin els assentaments industrials, faran possible un major nivell en la qualitat de vida, que repercutirà en un augment en la demanda i el valor dels serveis als residents. Al mateix temps, segons el grau de dinamisme industrial que es configuri, els nivells de renda generats podran augmentar i estimular la demanda de serveis, contribuir a diversificar-los i afavorir, per tant, els atractius residencials.

El circuit és una mostra de les grans instal·lacions d'abast metropolità impulsades durant la fase de creixement econòmic de la fi dels anys vuitanta. Foto: Arxiu Fotogràfic Municipal Josep Móra

(8) Per exemple, entre els anys 1987 i 1989, els nivells de renda comarcal per habitant han augmentat i han passat del lloc 18è al 15è dins el conjunt de comarques catalanes (Garcia, 1993). Entre d'altres factors, el nou poblament, juntament amb la nova demanda induïda poden haver tingut una influència remarcable.

IV. CONCLUSIONS: ELS CONFLICTES ECONÒMICS ENTRE LA LOCALITZACIÓ INDUSTRIAL I LA RESIDÈNCIA POBLACIONAL

La posició geogràfica de la comarca ha situat durant força temps al Vallès Oriental a la perifèria industrial de l'espai metropolità de Barcelona, mentre que actualment una part important de la comarca ja forma part dels nuclis centrals. Potser per aquest motiu, el Vallès Oriental és un territori que presenta actualment una realitat econòmica i social fragmentada i diversa, en què cap tendència sobresurt de forma determinant, on es produeixen força equilibris precaris, sense excessiva cohesió, i amb una centralitat comarcal —en comparació amb el volum de població— limitada per l'atracció directa de la ciutat de Barcelona.

42

El resultat és que algunes activitats es contraposen a altres, i en força casos es poden observar tensions entre els diversos interessos econòmics existents a la comarca, en un context dominat per la manca d'una ordenació coordinada. La tendència cap a l'expansió de les zones residencials necessita un augment de la qualitat de vida comarcal, que pot ser compatible fàcilment amb la preservació d'activitats agràries que vertebrin el territori i salvaguardin la qualitat ambiental, si en aquest creixement es manté el sistema urbà present actualment a la comarca. Però també es pot culminar el procés de marginalització de l'agricultura a la comarca, si les terres més bones i més accessibles que resten són desplaçades per una urbanització extensiva, contribuint així a un deteriorament dels atractius comarcals. Cal afegir-hi que un fort augment de determinades activitats industrials, sia creant molèsties i residus, sia ocupant grans extensions de territori, pot afectar negativament tant la dinàmica residencial com l'agrícola, pugnans, a més, per poder utilitzar el sòl més ben comunicat. D'altra banda, no cal oblidar que el creixement —o la reproducció— d'activitats industrials a la comarca és necessari per absorbir part de les demandes d'ocupació de la seva població, amb una taxa d'atur important, que difícilment serà reduïda completament pels serveis. A més, a la creixent competència per usos alternatius del sòl també hi intervenen, des de fora de la comarca, les grans necessitats d'espais lliures generades pel conjunt de la regió metropolitana i que contínuament estan en augment: des dels nous eixos de comunicacions fins a les grans instal·lacions d'oci, passant per tota mena de serveis col·lectius.

La necessitat d'una certa regulació previsor, especialment en les fases de creixement comarcal, sembla força evident, per intentar evitar o reconduir alguns dels desequilibris que s'estan produint, en bona part per les fortes pressions —sobretot externes— a que es veu sotmesa la comarca, a causa dels forts incentius localitzacionals existents. Els objectius poden ser formulats fàcilment, almenys pel que fa a les activitats econòmiques que faciliten la compatibilitat residencial: potenciar els sectors productius amb menors dependències, fomentar el teixit de petites i mitjanes empreses, donar suport a la innovació tecnològica i aconseguir una major qualificació laboral, potenciar els serveis en consonància amb el desenvolupament productiu i el creixement residencial, etc.. No obstant això, el problema rau en la definició d'instruments efectius, possibles i que no generin incompatibilitats, dins el limitat camp de les polítiques de desenvolupament local, i en l'existència d'institucions que disposin de la capacitat per posar-los en pràctica.

En tot cas, un element central d'aquestes polítiques passa per afavorir una consolidació de l'estructura industrial de la comarca que no l'empobreixi. Hi ha força aspectes en aquest sentit que semblen prioritaris des del punt de vista de les possibilitats d'intervenció de l'Administració local i d'altres agents locals. D'entre aquests, es pot destacar, d'una banda, la millora del nivell formatiu de la població, i d'altra, el foment de les capacitats tècniques de la indústria a la comarca. Sobre el primer aspecte, no sols la manca de centres universitaris a la comarca és un índex dels dèficits existents; la potenciació dels ensenyaments professionals, i també de diverses formes d'ensenyament continuat per a adults, pot ser un camí per millorar els nivells de formació i de qualificació professional a la comarca. Sobre el segon aspecte, tant les iniciatives provinents de l'associacionisme empresarial, com la potenciació de centres públics de recerca tecnològica i la generalització de mecanismes de difusió de la innovació, poden actuar positivament per a tal d'afavorir una millora tecnològica del teixit empresarial comarcal.

La configuració final de conjunt comarcal és força incerta, però es pot apuntar que probablement estarà centrada en diversos eixos —residencial, industrial, serveis metropolitans, comunicacions, serveis personals i a empreses, comerç— presents amb major o menor intensitat a les diverses parts de la comarca. El que està en joc és la forma com es desenvoluparan —a cada un dels eixos esmentats anteriorment— les relacions entre aquestes línies de creixement. Per resoldre l'aparició de creixents situacions de competitivitat, en què l'expansió d'una activitat generi efectes negatius per a la resta, el paper de la intervenció pública, des de la promoció del debat públic fins a l'intervenció i la negociació previsor, serà clau a l'hora d'aconseguir establir una dinàmica de creixement equilibrat que salvaguardi i augmenti la qualitat de vida.

BIBLIOGRAFIA

- ABEL, J. / JORDANA, J. (1987): L'activitat econòmica al Vallès Oriental, Oikos-tau, Vilassar.
- ARRIBAS, R. (1992): «Ocupació i qualificació del sòl a la regió metropolitana de Barcelona: una estimació dels nivells de saturació», *Papers. Regió metropolitana de Barcelona*, núm. 11, Barcelona.
- ARTIS, M. (1993): «El sector industrial de l'economia catalana», *Banca catalana. Revista econòmica*, núm. 99, Barcelona.
- BARÓ, E. / MIRALLES, C. / SOY, A. / URSA, Y. (1991): Els serveis a les empreses a la regió metropolitana de Barcelona, Ajuntament de Barcelona-Diputació de Barcelona- Àrea metropolitana de Barcelona, Barcelona.
- CLUSA, J. (1992): «La distribució territorial de la indústria i els serveis a la regió metropolitana de Barcelona al sis anys de la recuperació econòmica», *Papers. Regió metropolitana de Barcelona*, núm. 12, Barcelona.
- CONFJOS, J. (1993): «Models industrials de futur per a Catalunya», *Banca catalana. Revista econòmica*, núm. 99, Barcelona.
- Consejo Económico Sindical Provincial de Barcelona (CESPB), (1960): *Ponencias y conclusiones del IV Pleno de Ganadería*, Granollers.
- Direcció General de Planificació i Acció Territorial (1993): Projecte de Pla Territorial General de Catalunya, I: estudis d'informació i interpretació territorial, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- ESTEBAN, M. (1990): «Distribució geogràfica de la mobilitat per treball a la regió metropolitana de Barcelona», *Revista Econòmica de Catalunya*, núm. 10, Barcelona.
- GARCÍA, G. (1993): «Una anàlisi breu de la distribució territorial de la renda a Catalunya», *Nota d'Economia*, núm. 46, Barcelona.
- HOMS, J. (1992): «La perspectiva demogràfica del creixement al Vallès Oriental», *Lauro*, núm. 4, Granollers.
- Institut d'Estadística de Catalunya (1993): Anuari Estadístic de Catalunya 1992, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- JANÉ, A. / GARCIA, P. (Dir.), (1992): «El mercat de l'habitatge com a factor incentivador de l'emigració. El cas de Barcelona», *Barcelona economia*, núm. 16, Barcelona.
- JORDANA, J. / ABEL, J. (1988): «L'economia de la Garriga: un equilibri original», *Hacs. Revista de Contrapunt*, núm. 2, la Garriga.
- JORDANA, J. (1989): Diagnosi econòmica comarcal, Consell Comarcal del Vallès Oriental, Granollers.
- PUIG, P. (1992): Atlas Comercial de Catalunya 1990, Cambra Oficial de Comerç. Indústria i Navegació de Barcelona, Barcelona.
- SÁEZ, J. (1991): «El mercat de sòl industrial a l'àrea de Barcelona», *Barcelona economia*, núm. 9, Barcelona.
- SOLE, F. / PONS, J. (1993): «La formació a Catalunya, una eina per a la competitivitat», *Revista Econòmica de Catalunya*, núm. 22, Barcelona.